

Socijalizam kao negacija dihotomije „radno“ i „slobodno“ vrijeme

Tena Martinić

Dostignućima u tehnici i tehnologiji čovjek se kroz svoju povijest sve više oslobađa animalnog egzistiranja. Savršenija proizvodnja oslobađa ljudsku energiju. Čovjeku je dana mogućnost da postane kreativno, humano biće. Taj povijesni razvoj, bez obzira na teškoće i žrtve, vodi k mogućnosti sve većeg oljudivanja čovjeka, što ne znači da se taj isti čovjek danas ne nalazi pred gotovo krajnjim dilemama svoga postojanja. Na jednoj strani imamo visoki ekonomski i kulturni standard, na drugoj strani drastične oblike siromaštva. Naše tako napeto vrijeme prepuno je dijagnoza svoga stanja i prognoza svoje i ljudske budućnosti.

S tehničkim napretkom javljaju se i novi specifični problemi. U odnosu prema prirodi tehnika osamostaljuje čovjeka, ali ga istovremeno krajnje osakaćuje, mrvči. Jedan humanistički prospekt o suvremenom svijetu koji pretendira na stvarnu afirmaciju ljudskog ne može i ne smije previdjeti analizu novog čovjekovog stanja.

Upravo je »slobodno«¹⁾ vrijeme u kontekstu suvremene industrijske civilizacije problem koji traži sveobuhvatnu i temeljitu analizu. Sociološki to više nije sporedno pitanje, prikačeno za kraj inventara suvremenih kapitalnih problema. Taj fenomen svakodnevne prakse, ta značajna sociološka kategorija izučava se u cjelokupnom kompleksu njegove strukture i njegove relacije sa svakodnevnim životom. Često čujemo da probleme našeg stoljeća, pa čak i krize našeg doba, ne predstavljaju više fenomeni vanjskog ekonomskog svijeta, već da su to sada elementi koji imaju veze sa kvalitetom života pojedinca. U centru pažnje više se ne nalaze problemi kao što je na primjer problem fizičkog rada maloljetnika, već problem šund-literature, ne više problem siromaštva, već problem »slobodnog« vremena milijuna ljudi. »Loisir se javlja kao centralni element kulturnog života milijuna radnika, on ima prisne i duboke odnose sa svim velikim problemima rada, porodice, politike koji se pod njegovim utjecajem pojavljuju u novim odnosima. Mi bismo željeli dokazati da je sredinom XX stoljeća nemoguće postavljati teorije o ovim fundamentalnim problemima, a da se ne razmatra utjecaj »loisira« na njih.«²⁾

Brz ekonomski razvitak omogućava sve većem broju ljudi da se oslobi briga za puko održanje života i da se dobrovoljno prepusti mnogobrojnim i raznovrsnim aktivnostima. Neka teorijska razmatranja Marxa sada su postala realni, živući problemi. Marx je naslućivao ovo vrijeme, mi ga živimo. Marxove misli o radu, o otuđenju, o mogućnostima stvaranja slobodne, svjesne, integrirane ličnosti, o carstvu slobode i carstvu nužnosti nisu više pretpostavka već realnost.

1) Termin »slobodno« vrijeme uvjetno ćemo upotrebljavati. Francuzi to vrijeme nazivaju le loisir, ponekad i le temps libre. Amerikanci the leisure, Talijani il tempo libero a sovjetski autori svobodnoje vremja. Francuski pojam le loisir kod nas se često prevodi s dokolica što je, po našem mišljenju, neadekvatno pa čak i sa zabava ili rekreacija.

2) J. Dumazedier: »Vers une civilisation du loisir«, str. 17.

Suvremena društvena, još uvijek neljudska, situacija postavlja integriranje ljudske ličnosti kao jedan od osnovnih imperativa, i za mnoge suvremene teoretičare upravo »slobodno« vrijeme otvara perspektive ostvarenju toga cilja. »Slobodno« vrijeme se tako uklapa u svakodnevne napore za ostvarenje humane zajednice i dio je dileme na čijim su polovima otuđenost ili očovječenje ličnosti. Zanimljivo je mišljenje Amerikanke Marthe Wolfenstein da »slobodno« vrijeme (leisure) utemeljuje novi moral sreće. Onaj koji ne koristi ili ne zna koristiti svoje »slobodno« vrijeme nepotpun je čovjek ili zaostao, pomalo otuđen.

Zajednički zaključak svih autora jest da se »slobodno« vrijeme posljednjih godina naglo povećava. Radni dan se od 18 sati smanjuje na 12 sati, zatim na 8 sati i niže. Ovi se podaci, naravno, ne mogu uopćiti. Još uvijek postoje primitivne zajednice u kojima čovjek egzistira kao životinja. Podaci se, dakle, odnose na razvijena i prosječno razvijena industrijska društva.

Kod nas se o »slobodnom« vremenu počelo određenije govoriti posljednjih nekoliko godina. Čini se da su nam francuski sociolozi uveliko dali poticaj da uočimo složenost tog specifičnog društvenog fenomena. To su J. Dumazedier i posebno G. Friedmann koji je među prvima temeljitije postavio problem odnosa između rada i »slobodnog« vremena i tako konkretizirao, s obzirom na suvremeno industrijsko društvo, Marxove teze o otuđenju. Iako nismo dostigli visok stupanj industrijskog razvitka, »slobodno« vrijeme nam se nameće kao problem koji traži temeljitu analizu jer su mu implicitni problemi čovjeka naše epohe. Naš radni čovjek nema na raspolaganju onoliko »slobodnog« vremena koliko to ima na primjer radnik u Americi ili Švedskoj. Ali ne radi se samo o razlici u trajanju »radnog« vremena već i o ostalim uvjetima života, o životnom standardu. Međutim, »slobodno« vrijeme upravo je za nas neobično značajan fenomen koji je nemoguće zaobići zato što načini korištenja vremena, koje je neposredno oslobođeno prinudnog rada, postaju izvanredni pokazatelji raznih oblika otuđenja i otvaraju široke mogućnosti prevazilaženja tog neljudskog stanja što ga je Marx temeljito analizirao. Fenomen »slobodno« vrijeme postaje jedan od osnovnih obilježja čovjekove situacije, i šire, ilustrira cjelokupno društveno stanje. U njemu se ispoljuje čovjekova suština i kroz njega dolaze do izražaja osnovne dileme suvremenoga života.

»Slobodno« vrijeme kako nam se danas javlja i jest društvena činjenica koja pripada ovom stoljeću. U Marxovo doba, u vrijeme izrazitog rasta kapitalističkih društvenih odnosa, radnik se nalazio u veoma teškim životnim uvjetima. Radni dan je trajao i do 16 sati. »Slobodnog« vremena o kojem mi danas govorimo nije moglo biti. Radniku je jedva preostajalo vremena da obnovi svoju utrošenu radnu energiju, da se biološki održi. Radnik se nalazio gotovo u situaciji roba, koji je za razliku od roba ranijih epoha, mogao odlučivati gdje će eventualno prodati svoju radnu snagu. Inače je bio u situaciji da radi pod vrlo teškim uvjetima za minimalne prihode koji su mu donekle osiguravali održanje fizičke egzistencije. Tako je vrijeme za fiziološku rekreaciju, za obnavljanje radne energije oduzimalo radniku preostatak raspoloživog vremena i o »slobodnom« vremenu u suvremenom značenju toga pojma nije moglo biti ni govora... Tek u XX stoljeću, kada su sredstva za proizvodnju daleko savršenija, kada je produktivnost rada znatno porasla, kada su se samim time promijenili uvjeti života, stvara se jedan blok vremena koji više ne pripada niti neophodnom radu (neposrednoj proizvodnji) niti odmoru (snu), a niti vremenu koje je neophodno za ispunjenje raznih obaveza i sl. J. Dumazedier to vrijeme (loisir) definira: »kao skup zanimanja kojima se pojedinac prepušta po miloj volji bilo da se odmara ili zabavlja, bilo da razvija nova znanja ili sposobnosti, da slobodno učestvuje u društvenom životu ili se bavi stvaralačkim radom nakon što se oslobodio svojih profesionalnih, obiteljskih i društvenih obaveza.«³⁾ Dumazedier tako odjeljuje od loisira sve obaveze: rad, dodatne i kućne poslove, rekreaciju u smislu obnove radne snage, vjerske i porodične obaveze (recimo odgoj djece), obavezno učenje i školovanje i sl. Uvjetno ćemo prihvatiti ovu Dumazedierovu definiciju jer nam prilično

3) J. Dumazedier: »Vers une civilisation du loisir«, str. 29.

jasno i precizno određuje »slobodno« vrijeme u sklopu cjelokupnog čovjekovog vremena.

Suvremena sociologija i na Zapadu, a u zadnje vrijeme vrlo intenzivno i na Istoku, uočila je veliko značenje »slobodnog« vremena. Zanimljivo je da sovjetski sociolozi-istraživači posvećuju posebnu pažnju istraživanjima »slobodnog« vremena. Navedene činjenice pokazuju koliko je »slobodno« vrijeme sastavni i nerazdvojni dio suvremene društvene situacije; ono dakle ima daleko šire značenje nego što mu neki autori pridaju, označavajući ga kao problem relaksacije ili u širem smislu kao problem slobodnih aktivnosti pojedinaca. Neki su zapadni sociolozi skloni da problem »slobodnog« vremena svedu gotovo na pitanje »rješavanja« dosade, odnosno nastoje pronaći načine kako osmisliti sadržaje vremena koje se sve više povećava. Veoma interesantna je kritika takve pozicije od strane H. Lefebvrea: »Današnji najfrapantniji zahtjev — u buržoaskom i kapitalističkom društvu, koje na svoj način obuzdava potrebe koje proizlaze iz određenog nivoa civilizacije — s obzirom na potrebe za dokolicom kod masa, zacijelo je zahtjev za prekidom. Dokolice mora prekinuti sa svakidašnjim životom (barem prividno), i ne samo s radom nego i s obiteljskom svakidašnjicom. Tako se naglašava karakter zabave u dokolici; dokolice ne smije donositi novu brigu, niti obavezu niti potrebu, nego mora oslobađati od briga i potreba. Oslobađanje i užitek jesu prema zainteresiranim bitne crte dokolice. Sastanak obitelji nema više smisla prave »dokolice« kao ni rad u vrtu ili svaštarenje. Zainteresirani dakle nastoje da odbace dvojne oblike dokolice bliske radu, kao i one koji donose bilo kakvu obavezu. Kulturni aspekt im izgleda indiferentan (što ne znači da je takav stvarno). Oni nemaju povjerenja u ono što može imati pedagoški izgled i stavljaju akcenat na zabavnu stranu dokolice, na odmaranje i opuštanje, na kompenzaciju, koju mora donijeti dokolice za poteškoće svakidašnjeg života.«⁴⁾ I tako »slobodno« vrijeme kao jedno od kapitalnih pitanja suvremenog društvenog kretanja uopće daleko jasnije očituje osnovne tendencije suvremenog svijeta nego neki drugi društveni fenomeni.

Za nas je svakako osnovno pitanje: na što je pojedinac usmjeren u »slobodnom« vremenu, odnosno koje su to aktivnosti kojima je on preokupiran u svojim slobodnim »nikakvim obavezama neopterećenim« trenucima. Nije svejedno da li je dominantna zabava ili razvijanje sposobnosti. Jer, ne očituje li se čovjekova bit, rekli bismo, njegova suština upravo u to vrijeme kada on nije ni pod kakvom presijom, jednostavnije rečeno, kada se može prepustiti vlastitoj volji? Usvojimo li tvrdnju da se u »slobodnom« vremenu očituje bit suvremenoga čovjeka, namtenut će nam se problem u punoj širini. »Slobodno« vrijeme će nam izrasti kao jedno od pokazatelja suvremenog društvenog kretanja, odnosno kao polarizacija njegova na tuđenje i razotuđenje.

Time smo prevladali jednostranost koja se, uglavnom, javlja u suvremenoj sociološkoj misli kada je riječ o »slobodnom« vremenu. Ta se jednodimenzionalnost u grubim crtama najbolje očituje kada se želi »slobodno« vrijeme odvojiti od »radnog« vremena i kada se ono shvaća jedino kao mogućnost kompenzacije dezintegrirane ličnosti današnjeg industrijskog društva. Mnogi zapadni sociolozi, nemajući vizije cjelokupnog društvenog razvitka, uočavajući, što im se mora priznati, vrlo uspješno samo parcijalne, odijeljene pojave, izdvojene iz cjelovitog društvenog sadržaja, žele pronaći izlaz iz tehnokratske zahuktalosti koja razdvaja ličnost u spretnijoj organizaciji »slobodnog« vremena. Oni su, istina, svojom analizom doprinijeli tome da možemo uočiti konkretne situacije, dapače otkrili su snagu do sada nepoznate činjenice, ali čini se, nemajući predodžbe društvenog fenomena, »slobodno« su vrijeme sveli na divertisman ili na svojevrsnu relaksaciju. Nisu tako uvidjeli da se »slobodno« vrijeme javlja kao jedna od osnovnih činjenica suvremene društvene dileme, kao vid ostvarenja socijalističkog pojma, kao mogućnost prevladavanja klasnog. Dumazedier, a i Friedmann insistiraju na aktivnostima koje su potpuno odijeljene od svakodnevnog obaveznog rada koje mu se, dapače, i suprotstavljaju kao jedina mogućnost da se stvarno ispolji ličnost, individualnost. Njihovi su razlozi na svoj način prihvatljivi. Naime, moderni proizvodni proces

4) H. Lefebvre: »Kritika svakidašnjeg života«, str. 152—153.

uveliko iscrpljuje proizvođača. Konvejska i uopće industrijska proizvodnja, na svim nivoima, u kojoj je čovjek dio ogromnog proizvodnog toka, veoma depresivno djeluje na proizvođača. Parcelizacija rada gotovo mu potpuno oduzima viziju činjenja nečega. U profesionalnom smislu veliki broj radnika ili namještenika vrše zadatke koji im daju vrlo slab osjećaj participiranja u stvaranju završnog proizvoda. Radnik gubi svoju profesionalnu autonomiju, njegov se udio u suvremenoj industrijskoj proizvodnji usitnjuje, gubi svoju prvobitnu poziciju kada je proizvod nastajao pod njegovim rukama, kada je iz neodređene mase ljudska ruka stvarala funkcionalan oblik. Suvremeni industrijski radnik tako se sve više poistovećuje s mehanizmom, osjeća se kao dio nedokučivog proizvodnog procesa u kome njegovo djelovanje ima minornu ulogu. Radnik može biti zamijenjen u svakom trenutku s bilo kojim na brzinu priučeni radnikom. U novcu je jedino opravdanje za taj bezimni mehanizirani proizvodni rad. Radnik je isključen iz općeg djelovanja, društvo ga ugrožava, nije u stanju sagledati ili osjetiti svoju ulogu u suvremenom povijesnom kretanju. U takvom društvenom kontekstu ne nazire se nikakav smisao osim eshatološkog i u svakodnevnici se traži zaborav, kompenzacija.

Dumazedierov i Friedmannov stav, bez obzira koliko ima u sebi dobre namjere i izrazito humanističku orijentaciju, u krajnoj je liniji težnja da se sankcioniraju postojeći društveni odnosi,⁵⁾ a »slobodno« vrijeme bi trebalo poslužiti kao kompenzacija za otuđenje u procesu proizvodnje. Sfera proizvodnje, odjeljuje se od »slobodnog« vremena. Čovjekov vremenski tok tako se raspolovljuje, jer bi se insistiranjem na drugom odnosu zadržalo u same društvene klasne odnose. Zato nije ni čudno da se u nekim visoko razvijenim industrijskim zemljama brižno podržavaju takvi odnosi i da se u stvari naglašavanjem potrošnje i koncentracijom javnosti na zabavi, rekreaciji i turizmu odvraća ličnost od temeljnih društvenih problema. Mi ne negiramo te aktivnosti, ali kad se one proglašavaju kao jedina vrijednost, onda je svakako u pitanju i određena politika. Zanimljivo je što kaže Riesman o tome kako dokolica ne može spasiti rad: »U stvari, mi smo ubrzo shvatili da je teret koji je dezintegracija rada svalila na dokolicu suviše ogroman da bi mu se ona uspješno suprotstavila; sama dokolica ne može da spase rad, nema u tome uspeha, i za većinu ljudi može da bude sadržajna samo kad je sadržajna za rad, tako da je verovatnije da se one osobine koje smo tražili u dokolici mogu tamo naći onda kad društvena i politička akcija bude bila bitka na dva fronta, rada i dokolice.«⁶⁾

Čini nam se da bi se »slobodno« vrijeme moglo sagledati iz tri aspekta: kao dokolica, slobodne aktivnosti i razotuđeno vrijeme.

Dokolica

Vidjeli smo da se u zapadnim zemljama »slobodno« vrijeme uglavnom svodi na kompenzaciju. Proizvođač izgubljen u suvremenom tehnološkom procesu, podređen serijskom i do kraja racionaliziranom proizvodnom procesu, gubi osjećaj kreiranja proizvoda, postaje dio tog ogromnog proizvodnog stroja i time vrši presiju nad samim sobom. Njegov unutarnji svijet, njegova potreba za stvaranjem potpuno je potisnuta, mehanizirana, ukalupljena upravo takvim procesom. Međutim, današnja produktivnost omogućuje proizvođaču da materijalno prevaziđe primarne životne potrebe i da stekne sredstva koja mu otvaraju i nove mogućnosti življenja. Ubrzani ritam, koji nameće suvremeni proizvodni proces, on često podržava i sve više razvija upravo u želji da stekne još više novčanih sredstava. Takav proizvođač svojim radom stvara sve veći blok »slobodnog« vremena i, kako smo već naglasili, poboljšava životne uvjete, ali istovremeno potencira otuđenost od svijeta i nemogućnost da sagleda smisao svog svakodnevnog rada, jer živi u društvenom ambijentu u kojem je zarada osnovna težnja i smisao čovjekova života. Njegovo materijalno bogatstvo određuje vrlo često njegovu društvenu vrijednost. U slobodnim trenucima kada je prepušten svojoj volji, on se, pa makar i nesvjesno, suočava sa svojim vlastitim položajem, svojom osamljenošću i, u su-

5) G. Friedmann: »Traite de sociologie du travail«, str. 337.

6) D. Riesman: »Usamljena gomila, str. 61.

štini, bezizglednom trkom za stjecanjem. On ne nosi u sebi društveni aspekt svoga djelovanja jer je za njega društveno, zajedničko (u neku ruku) i povijesno, gotovo potpuno nestalo. Svoja psihička opterećenja, jer je fizička nadvladao, upražnjava takva nepotpuna, nerealizirana ličnost u mnogolikim vidovima dokolice tražeći izlaz tamo gdje izlaza nema. O tome vrlo iscrpno piše Friedmann: »U kompetitivnim društvima kao što su Sjedinjene Države i druge zemlje razvijenog kapitalizma, gdje je tehnička sredina gusta, gdje su potrošači pod stalnim i dinamičkim pritiskom reklame, raščlanjivanje zadataka ne potiče uvek one koji su tome izloženi da u svojoj rasonodi traže potpunije aktivnosti i da tako izravnavaju osećaj osujećenja. Nasuprot tome, pojedinac ponekad teži da dezorganizira svoj život izvan rada, da daje podstreka agresivnim težnjama, kojima njegova ličnost nastoji da se afirmira na brutalan način upotrebom svakovrsnih sredstava koja podražuju: hazardne igre, oklade, alkohol, navike ili potreba za napadnim prežderavanjem, brutalne zabave, kao što su masovne predstave koje se smatraju »sportskim« ili »artističkim«: boks, auto-trke, filmovi koji pobuđuju strah, kriminalni filmovi.« I Američanin Mac Iver uznemiren je barbarskim trošenjem »slobodnog« vremena. On govori o velikoj praznini koja nastaje u »slobodnom« vremenu takve razbijene ličnosti, koje se svodi na bijeg od svakodnevnosti, i to bijeg u varljiva uzbuđenja ili maštanja koja često odvođe čovjeka od vlastita tla te više nije u stanju da se sukobljuje sa životnim činjenicama. Upravo ta velika praznina o kojoj govori Mac Iver najbolji je pokazatelj razbijene ličnosti između otuđenog rada i nepronadene vlastite suštine. U ovakvim slučajevima industrijski napredak samo još više potencira izgubljenost pojedinca i njegovu nemoć da postane stvaralac svoga života i aktivni sudionik u društvenim zbivanjima. Mac Iver kaže da takve izgubljene ličnosti ne znaju naći put do ideja, misli i umjetnosti; one imaju vremena, ali ga ne znaju iskoristiti. Za njih »slobodno« vrijeme postaje tegoba koju treba izbjeći i Mac Iver tvrdi da to čine upravo u brzim bezglavim putovanjima, krčmama i alkoholu, kockarnicama i kartanju. Zaborav je sadržaj toga vremena i sve mu je podređeno. Masovna sredstva komunikacije, film, razni spektakli, sve je usredotočeno uglavnom na zaborav. I jedna anketa koju je vodio Dumazedier pokazuje da anketirani u »slobodnom« vremenu traže da se oterete svakodnevnih briga i obaveza, da osjete »oslobađanje« i užitak, jednom riječju da kompenziraju poteškoće svakodnevnog života. To je dakle bijeg od realnosti i stvarnog života. Suvremena industrija je iskoristila tu čovjekovu slabost. Zato se u zapadnim zemljama razvijaju čitave industrijske grane koje proizvode dokolicu. Sredstva suvremene civilizacije, posebno sredstva masovne komunikacije koncentriraju se na ubijanje vremena. Sve je tako organizirano da čovjek može steći maksimalnu dozu socijalnih narkotika koji paraliziraju njegovu spoznajnu aktivnost, istovremeno stvarajući krajnju izoliranost pojedinaca i ljudsku indiferentnost koja je kobna.

Nije li upravo takva dokolica, takav vid korištenja »slobodnog« vremena krajnji vid otuđenja suvremenog čovjeka? Sve pozitivne tendencije suvremenih sociologa, psihologa, filozofa i dr. usmjerene su na kritiku takvog stanja. Navedimo samo E. Fromma koji je uočljivom žestinom analizirao pojavu otuđenja u »slobodnom« vremenu u kojem čovjek ostaje pasivni i otuđeni potrošač, jer nije slobodan da koristi svoje »slobodno« vrijeme zato što to vrijeme određuje industrija kao i robu koju troši, kupuje. Čovjek tako želi da vidi i čuje ono što mu je predodređeno da vidi i čuje. Rasonoda postaje industrija i kupac kupuje rasonodu kao što kupuje odijelo i cipele. Vrijednost takve rasonode je određena njenim uspjehom na tržištu, a ne nečim što bi se moglo mjeriti ljudskim mjerilima. Stoga nam je shvatljiv i Riesmanov apel za jednim obnovljenim, oslobođenim leisurom koji će olakšati adaptaciju na suvremeni svijet i tehniku, koje neće sužavati i deformirati ljudske mogućnosti.

Slobodne aktivnosti

Da bi izbjegli monotonost svakodnevnog rada, mnogi se radnici, kao i pripadnici ostalih zanimanja, posvećuju u »slobodno« vrijeme hobijima želeći da postignu, ostvare inicijativu, odgovornost i dovršavanje. Tako žele nado-

7) G. Friedmann: »Razmravljeni rad«, str. 151.

knaditi ono što im nedostaje u njihovu svakodnevnom radu, koji je usitnjen i parceliziran. Za razliku od agresivnog tipa koji zadovoljenje traži u primarnim izživljavanjima ugođe, nasilnosti ili problematičnim zadovoljstvima, ovi povučeni nastoje svoje nekreativno učestvovanje, svoju mašiniziranu funkciju, nadoknaditi sitnim stvaralačkim postupcima kao što su: izrada umajenih modela, kladenje na rezultate nogometnih utakmica, vrtlarstvo, trke pase, uzgajanje svih vrsta životinja, sakupljanje kutija od šibica, filatelija itd. Međutim, bez obzira da li je takva aktivnost amatersko bavljenje raznim zanatima ili učestvovanje u nekim drugim amaterskim aktivnostima, hobi je u svojoj suštini kompenzacija, često potpuno nesvrshodna i bez dublje rezonance u samoj ličnosti. On ne stvara od ličnosti bogatiju individualnost, već je relaksira, umiruje, mogli bismo reći, ima funkciju sedativa. Hobiji tako omogućavaju da se pojedinac riješi svakodnevne presije izazvane modernom organizacijom proizvodnje i da održi psihičku ravnotežu koju suvremeni čovjek često gubi. Poznata su nam mnoga psihička poremećenja i rasprostranjene neuroze hiljada ljudi naših dana.

Slijedi da se pod hobijima podrazumijevaju aktivnosti koje u suštini nemaju spoznajni karakter, koje su besciljne i ne pridonose oslobađanju ličnosti.

Međutim, postoje i takve slobodne aktivnosti koje nisu povezane s profesionalnom obavezom, ali koje obogaćuju čovjekov senzibilitet. U takvim sadržajnim slobodnim aktivnostima neki sociolozi vide izlaz iz današnje raspolovljenosti između rada i »slobodnog« vremena. Oni inzistiraju na kulturnom razvoju čovjeka i pokušavaju pronaći izlaz iz stanja otuđenosti suvremenog čovjeka. Bez sumnje, takvim korištenjem »slobodnog« vremena, odnosno razvijanjem kulturnog nivoa ličnosti, njegovih kreativnih sposobnosti, postiže se kritičnost prema društvenome, otvara se mogućnost suprostavljanja onoj stihiji koja je imanentna dokolici. Tendencija, koja je izražena naročito u razvijenim zemljama, da se osigura tzv. kulturni minimum, svakako je u svojoj osnovi napredna i omogućuje da se najširi društveni slojevi upute prema osnovnim kulturnim vrijednostima. Kultiviranje ličnosti predispozicija je bez koje se ne može ni zamisliti svjesna revolucionarna akcija. Dakle, inzistiranje na ispunjenju »slobodnog« vremena vrijednim kulturnim sadržajima, pokazuje se kao progresivno.

Dumazedier pledira za jedinstvenim »slobodnim« vremenom pronalazeći upravo u njemu ravnotežu koju čovjek gubi u proizvodnom procesu: »Masovno doživljavanje kulture, prisustvovanje kazališnoj predstavi, čitanje književnog djela, izučavanje neke naučno-popularne knjige, aktivnosti su loisira koje imaju isto značenje kao šetnje, bricolage (svaštarenja), igra, ples ili turističko putovanje. Ove aktivnosti su doživljene na isti način. One ne donose novac, nego zadovoljstvo.«⁸⁾

Prema Dumazedieru ličnost se može ostvariti upravo tim slobodnim aktivnostima, široko shvaćenim, od rekreacije do kulturnog života. Njegova teza pokazuje da se čovjekova otuđenost može prevazići povećanjem »slobodnog« vremena u kojem se ostvaruje izgubljeno zadovoljstvo. U ovakvoj interpretaciji vrijednost slobodnih aktivnosti i kulture, ili još uže, umjetnički doživljaj, svodi se na osjećaj zadovoljstva, što potvrđuje konstataciju da je ovako postavljena koncepcija »slobodnog« vremena u krajnjoj konsekvenci kompenzatorska. Obe vrijednosti su podređene osjećaju zadovoljstva, a sam se taj osjećaj suprotstavlja depresivnom stanju koje izaziva položaj čovjeka u suvremenom proizvodnom procesu. I pored pozitivnih tendencija, takvim inzistiranjem nije moguće prevladati dihotomiju čovjekovog vremena. Dumazedierova koncepcija omogućuje da se razvije kulturna ličnost s kritičnom sviješću, ali upravo kad dostigne stupanj kritičnosti, što Dumazedier, čini se, ne uočava, pojedinac ne samo da osjeća već i spoznaje otuđenost svog življenja. Ako bi se slijedio put u rješavanju čovjekove raspolovljenosti kako ga navedeni francuski sociolog trasira, onda se nikako ne bi mogao naći izlaz iz kruga otuđenja i razotuđenja.

Kulturni aspekt »slobodnog« vremena posebno je naglašen kod sovjetskih sociologa koji uvelike ističu kulturni razvitak najširih slojeva. Petrosjan ovako određuje »slobodno« vrijeme: »Slobodno vrijeme se javlja kao jedan od

8) J. Dumazedier: »Vers une civilisation du loisir«, str. 123.

sastavnih dijelova izvanrednog (vnerabočevo) vremena radnika i uključuje u sebe različita korištenja povezana sa procesom svestranog duhovnog i fizičkog razvitka ličnosti. Dakle u slobodno vrijeme se ostvaruje učenje i povećanje kvalifikacije, posjeti koncertima i kinu, teatrima i muzejima, čitanje novina, časopisa i knjiga, zanimanja muzikom, literaturom, sportom; ispunjenje društvenih obaveza, odgoj djece u porodici itd.«⁹⁾

Iako je stav sovjetskih autora prema radu različit od Dumazedierovog, ipak ne dolazi do potpunog izražaja u čemu je vrijednost socijalističke koncepcije u odnosu prema »slobodnom« vremenu. Rad se smatra osnovnom čovjekovom vrijednošću, ali čovjek je još uvijek tom radu podređen, njegova je funkcija, a ne stvaralac i zato se »slobodno« vrijeme kod sovjetskih autora javlja kao skup slobodnih aktivnosti u najpozitivnijem vidu. Međutim, humaniziranje rada, a time i čovjeka, sagledava se gotovo jedino kroz budućnost u uvjetima u kojima će proizvodnja biti savršenija. Ignjatijev i Ossipov, negirajući koncepciju »slobodnog« vremena nekih zapadnih sociologa, ističu upravo odnos prema radu i »slobodnom« vremenu kako ga oni zamišljaju u budućnosti, u uvjetima komunističkih društvenih odnosa: »Neki zapadni sociolozi pokušavaju odrediti loisir kao potpuno udaljavanje od rada, kao nešto što je suprotno radu. Nemoguće je složiti se s ovim idejama. Loisir u komunističkom društvu nije bježanje od rada, nego jedan od načina da se dođe do istinskog komunističkog rada kada će rad postati radost i primarna životna potreba.«¹⁰⁾

S takvom bi se tezom mogli složiti, makar ne u svemu, kad se govori o budućnosti. Međutim, nemoguće je sadašnje stanje negirati s vizijama budućega, ako ta vizija nije ukorijenjena u našoj svakodnevnoj praksi. Negirati koncepciju spasavanja ljudskosti udaljavanjem od radnog procesa i stvaranjem posebnog svijeta dokolice ili slobodnih aktivnosti, moguće je jedino suprotstavljajući joj nove vrijednosti koje moraju izvirati, izrastati iz naše suvremenosti. Socijalizam nije negacija kapitalizma samo budućnošću već i stvaranjem novog društvenog značenja, otvaranjem nove čovjekove perspektive u uvjetima današnje materijalne proizvodnje.

Razotudeno vrijeme

Vidjeli smo da postoje vidovi otuđenja koji se potenciraju upravo povećanjem »slobodnog« vremena. Tako nastaje paradoks da relativno obilje »slobodnog« vremena ne otvara vidike ljudskoj slobodi kao što se očekivalo. Suvremeni čovjek se ne ostvaruje kao izraz humanističke tendencije, već kao funkcija tehnizirane stvarnosti. Postavlja se pitanje čemu povećavati »slobodno« vrijeme kad ono oduzima čovjeku slobodu. Gdje je dakle sloboda u »slobodnom« vremenu i da li je ta sloboda jedino prisutna u mašti dobronamjernih humanista kao utopistička ideja, kao mogućnost, ili se ta ideja može realizirati, i pod kojim uvjetima?

Prema Marxu: »Carstvo slobode počinje tek tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono dakle leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje. Sloboda se u sferi materijalne proizvodnje može sastojati samo u tome da udruženi proizvođač, udruženi čovjek, racionalno uredi ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovede pod svoju zajedničku kontrolu, mjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrši s najmanjim utroškom snage pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njegovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvom nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage koji je svrha samome sebi, pravo carstvo slobode, ali koji može da procvjeta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi. Skraćenje radnog dana jest osnovni uslov.«¹¹⁾

Nama su poznate i Marxove misli o radu koji treba da postane prva čovjekova potreba, i to primarna subjektivna potreba, što je osnovni uvjet da se prevlada otuđenje u radu i izvan njega. To se ostvaruje kada se čovjek na

9) G. S. Petrosjan: »Buržoazna sociologija i mif ob izbitke svobodnogo«, Voprosi filozofii, 2, 1964, str. 52.

10) Ignjatijev i Ossipov »Le comunisme et le probleme du loisirs«, Esprit, 6, 1959, str. 1060.

11) K. Marx: »Kapital«, III, str. 756.

radu osjeća kao kod kuće, kada rad ne osjeća kao prinudu. Ako je čovjek u mogućnosti da spozna cjelinu, čiji je sastavni dio a preko toga i cijelo društvo, zar ne postoji mogućnost da ovlada nužnošću, da postane slobodno, stvaralačko biće. Ovakav je stav svakako, nadopuna mislima sadržanim u navedenom citatu. Naravno da je teško i približno navedenim tvrdnjama sagledavati rad iz suvremene kapitalističke perspektive, kada smo svjedoci moderne parceliziranosti rada, koja ni u kom slučaju ne može da bude pogodna za razvitak takve slobodne samostvaralačke ličnosti.

Međutim, socijalističku društvenu stvarnost mi suprotstavljamo kao društvo u kojem čovjek postaje svoj, a odnosi među ljudima ljudski. Ako otuđeni čovjek nije čovjek, a razotuđeni to jest, ako socijalizam kao društveni odnos treba da razotuđuje, onda se ne smijemo prepustiti stihiji, očekujući za čovjeka sretniji historijski trenutak. Istinska socijalistička praksa prevladat će dihotomiju »radno« i »slobodno« vrijeme time što omogućava oslobađanje čovjekove stvaralačke energije pronalazeći putove njenog izražavanja u cjelokupnom čovjekovom vremenu, što znači da se čovjekovo vrijeme ne smije razbijati, razdvajati na razna vremena u kojima se čovjek negdje potvrđuje, negdje otuđuje. Za Marxa je istinski čovjek ukupnost društvenih odnosa, i tražiti rješenje krize suvremenog svijeta jedino unutar sadržajnog korištenja »slobodnog« vremena, uistinu je Sizifov posao. Potrebna je društvena situacija koja će čovjeku omogućiti da se stvaralački uključi u povijesni proces, jer suvremeni kapitalistički svijet stroja ne dozvoljava individualnosti da se ispolji. I zato Fromm s pravom kaže: »Čovjek se ne osjeća kao stvaralac i kao centar svijeta, već kao sluga čudovišnog robota kojeg su njegove ruke sagra-dile.«¹²⁾

Dakle, osnovni je problem da čovjek postane povijesni činilac, aktivni sudionik u društvenom kretanju, ličnost koja sve više odlučuje i sudjeluje u društvenom životu, određujući i svoju sudbinu. Čovjekova sloboda postaje mogućnost da sam određuje svoju egzistenciju i da se ne prepušta mehanizmu koji je izvan i iznad njega.

Ako iz ove perspektive sagledavamo problem »slobodnog« vremena, onda nećemo ostati samo u vizionarskim predviđanjima, već ćemo rješenja tražiti i u ovom našem vremenu. Uključivanjem pojedinca u proizvodni proces mijenja se i njegov odnos prema radu i sve više se gubi ona podvojenost između otuđenog i razotuđenog rada. Za takvog proizvođača proizvodnja postaje sredstvo njegova društvenog činjenja, a ne samo mogućnost zarade. Poboljšanje materijalnih uvjeta života jest prvi preduvjet za oslobađanje čovjeka, ali veća produktivnost istovremeno ne omogućava i kvalitativnu promjenu životnih uvjeta čovjeka. Socijalizam kojem je cilj upravo uklapanje svakoga pojedinca u društveno zbivanje, u cjelokupnost društvenih odnosa, temeljno mijenja značenje »slobodnog« vremena. Sposobnost ličnosti može se dokraja ispoljiti samo u socijalističkim društvenim odnosima. Pogrešno je govoriti o integritanju »slobodnog« i »radnog« vremena samo u perspektivi budućnosti, jer je nemoguće doći do suština suvremenosti, ako se isključe već date vrijednosti. Inzistiranje na polarizaciji čovjekova vremena, odvajanje ličnosti od produkcije koja je za njega »vrijeme robovanja« i njegovih »slobodnih trenutaka« kad se prepušta (uzimamo kritičku ličnost i izostavljamo vidove dokolice) duhovnim aktivnostima — odvajanje je pojedinca od društvenog procesa i priznavanje suvremenih odnosa kao zauvijek datih. Taj stav je u potpunoj suprotnosti s koncepcijom samoupravljanja kao jedinog načina prevazilaženja klasnog i etatističkog, tog vrhunarnog mehanizma kome pojedinac žrtvuje jedan dio sebe, a u vremenu izvan produkcije može se prepustiti svojim sklonostima, realizirati svoju znatizelju i duhovne potrebe.

Ako je socijalizam nova društvena vrijednost, onda mora mijenjati odnose među ljudima i stvarati novu zajednicu u kojoj će ličnost biti u drukčijim relacijama nego što je to dosad bila. Odnosi se, dakle, moraju početi odmah mijenjati, a ne iščekivati da se ostvare bolji materijalni uvjeti.

U samoupravljačkom sistemu radnik postaje ne samo suvlasnik sredstava za proizvodnju nego i aktivni sudionik u proizvodnom procesu. On više nije,

12) E. Fromm: »Zdravo društvo«, str. 133.

ili postaje sve manje, sredstvo proizvodnog procesa; svojim svestranim sudjelovanjem doprinosi povećanju proizvodnje i razvitku svoje radne zajednice. Takav proizvođač mora savladati osnovna ekonomska znanja da bi mogao aktivno, slobodno i svjesno učestvovati u odlučivanju i kreiranju cjelokupnog proizvodnog toka. Međutim, samoupravljačka ličnost ne može ostati samo na proširenju ekonomskih znanja, jer mora ući u mnogoznačnost i složenost ljudskih odnosa uopće. Pored ekonomskog aspekta, za aktivnog u slobodnoj asocijaciji proizvođača javlja se isto tako i problem etičnosti i društvenih vrijednosti. On nije samo slobodni pojedinac s obzirom na proizvodni proces, već je saučesnik u društvenom procesu uopće. Razvijanjem samoupravljanja mi već danas mijenjamo odnos između pojedinca i zajednice, dakle, već se u uvjetima naše materijalne proizvodnje stvaraju temelji potpuno različitog i višeg, u ljudskom smislu, društvenog uređenja nego što je kapitalističko. Ako kapitalizam stimulira veću proizvodnju i samim tim stvara bolje životne uvjete, onda je socijalizam negacija kapitalističkih odnosa prihvaćanjem i daljnjim razvijanjem materijalnih bogatstava, ali s proizvođačem koji je slobodan i aktivan stvaralac svoje vlastite povijesti. Takva pozicija stavlja proizvođača u novu situaciju, izvlači ga iz pasiviteta proizvodne funkcije i stavlja ga u prvi plan društvenog zbivanja. Samoupravljač više nije i ne može biti mehanički zbroj »sfera« kao što su ekonomska, politička, umjetnička, već je integrirano jedinstvo koje je određeno svojim društvenim djelovanjem. Područja znanja i sposobnosti nisu više u njemu podijeljene njegovom razotudenom pozicijom i ne manifestiraju se parcijalno kao nužda ili kompenzacija; oni su jedinstvo njegove kreativne moći i funkcije njegove svakodnevne prakse. Integriranjem funkcija, odnosno čovjekovih aktivnosti, u samoupravljačkom sistemu nužno se mijenja i sam odnos prema radu, negira se dosadašnja dihotomija između »radnog« i »slobodnog« vremena, jer je djelovanje pojedinca jedinstvena, a ne parcelizirana akcija. Sve se više gube granice između nužnog i slobodnog djelovanja, što ne znači da pojedinac nema obaveza, dapače njegova se odgovornost povećava, zato što je i njegovo djelovanje dalekosežnije. On mora maksimalno razviti svoje sposobnosti i znanja da bi mogao biti djelotvorniji dio zajednice. Njegovo uklapanje u društveni tok oslobađa njegove stvaralačke moći i stvara od njega u punom smislu riječi moralnu ličnost. Raznolikost nije više za takva oslobođena proizvođača rasparcelirano čovjekovo vrijeme, nego mnogoliki aspekti njegove totalne angažiranosti. U takvom se kontekstu gubi već spomenuta dihotomija i možemo govoriti — za razliku od »slobodnog« vremena, koji smo termin dosad uvjetno prihvaćali — o razotudenom, a samim time i slobodnom vremenu u kojem su rad, učenje, rekreacija, porodični život, kulturni život itd. samo vidovi jedinstvenoga čovjekovog vremena. Socijalizam je, bez obzira da li u svojoj početnoj ili višoj fazi, potpuno novi odnos i prema radu i prema tzv. »slobodnom« vremenu. Zato je iz socijalističke perspektive neprihvatljiva teza nekih zapadnih sociologa da je budućnost naše civilizacije u stvaranju što većeg bloka »slobodnog« vremena, kao što je isto tako nemoguće negirati tu tezu stavom da će u budućnosti, u komunizmu, kad budu ostvareni bolji materijalni uvjeti, nestati i dihotomije u čovjekovom vremenu.

Vrijednost jugoslavenske društvene prakse je u tome što ona nastoji da sinkrono s povećanjem materijalnih uvjeta mijenja i samu čovjekovu društvenu poziciju. Međutim, s druge strane rasprostranjeno je mišljenje da su »slobodno« vrijeme ili slobodne aktivnosti ili dokolica. U oba slučaja ličnost je raspolovljena između dvije svoje djelatnosti što je znak njene otuđenosti i izdvojenosti iz povijesnog toka. Po tome je čovjek instrument a ne faktor. Naše česte parole o zabavi (upravo onako kako je shvaćao Huizinga), relaksaciji i naše tretiranje kulturnih vrijednosti, svodenje umjetničkoga na komercijalno pokazatelji su da još uvijek nismo u svim domenama odlučno zakoračili u nove prostore. Takve teze su direktno suprotne samoupravljačkoj tendenciji koja zahtijeva integralnu ličnost, svjesnu svoje uloge, kojoj je svakodnevni posao

moćnost da se ostvari humana zajednici u kojoj će sloboda svakog pojedinca biti uslov slobode za sve. Takva je, dakle, orijentacija u osnovi negacije socijalističke prakse. Nije nikakvo lažno humaniziranje ili donkijhotstvo kada se govori da je npr. kultura sastavni i neophodni dio našeg društvenog kretanja i nije puritaniziranje kada se govori o negativnom i nestvaralačkom utjecaju svih mogućih sredstava za zabavu i razbibrigu na naš opći društveni razvitak. Često nije jasno da je borba za kulturu ili još šire za svestranu samoupravljačku ličnost u stvari bitka za socijalizam. Revolucionarnost našeg društvenog čina je upravo u tome da negiramo otuđenost stvaranjem samoupravljačkog sistema u kojem će pojedinac sve više postajati svjesno, slobodno i stvaralačko biće. Takva ljudska situacija moguća je u socijalizmu koji je ostvariv jedino u jedinstvenom sklopu proizvodne i kulturne revolucije.